

ФОКІОН І ЗАГИБЕЛЬ АТЕНСЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ

ЗАУВАГА ЩОДО ДАТ

Дата, подана двома числами, розділеними скісною рисою (наприклад, 338/337), синхронізує офіційну атенську календарну систему з календарем до н. е. / н. е., що використовується нині стосовно античної історії. Атенський (сонячний) рік починався і закінчувався в середині літа, а не в середині зими. Отже, 338/337 вказує на дванадцять сонячних місяців від середини літа 338 року до н. е. до середини літа 337 року до н. е.

Фокіон Атенський (приблизно 402–318 роки до н. е.), проголошений «корисним і добрим громадянином» свого рідного міста-держави, найвідомішої демократії Давньої Греції, був обраний на найвищу державну посаду [стратега] в Атенах сорок п'ять разів, що значно перевищує досягнення будь-якого іншого атенця. Проте його дивовижна державна кар'єра, що тривала близько шістдесяти років, закінчилася катастрофою як для нього самого, так і для Атен. У вісімдесятирічному віці Фокіон, як найдосвідченіший член ради атенських магістратів, відповідальних за цивільні й військові справи, перебрав на себе роль урядового радника, коли в 322 році до н. е. один македонець, майбутній наступник Александра Македонського, наважився розпочати війну проти міста-держави. У цей небезпечний момент Фокіон запропонував політичні рішення, які були не лише непопулярними, а й значною мірою призвели до руйнування виплеканої атенської демократії. Розгромлені в битві з македонцями, Атени були змушені беззастережно капітулювати, намагаючись у такий спосіб уникнути знищення — ця принизлива поразка позбавила громадян поліса вельми дорогої для них політичної свободи як удома, так і за межами міста-держави. У своїх стражданнях і неспроможності захистити себе атенці звинуватили Фокіона. Розлючені й сповнені почуття помсти, вони переважною більшістю засудили його до смерті як зрадника.

Історія Фокіона дає нам нагоду замислитися не тільки над тим, де саме він припустився помилок і що призвело до руйнування атенської демократії, а й над тим, як його життєвий шлях може допомогти нам аналізувати й долати поточні кризи, від яких потерпають сучасні демократії. Ця ідея не нова. В останньому розділі книги я веду мову про те, що життя Фокіона й питання про можливість демократії (від *demokratia* — «народовладдя») як стабільної форми правління були важливою темою ще за часів Американської революції. Александер Гамільтон писав під псевдонімом Фокіон політичні маніфести, у яких стверджував, що демократія, яка дає виборцям необмежену владу ухвалювати всі рішення більшістю голосів, подібно до Атен Фокіона приречена на катастрофу. Гамільтон інтерпретував біографію Фокіона як доказ неминучості загибелі політичної системи, де рішення з кожного політичного і правового питання визначає більшість, що, використовуючи давньогрецьку термінологію, складається з так званих багатьох (*the many — hoi polloi*), тобто тих, які хоч і були громадянами, але не належали до соціальної еліти. Обравши для себе псевдонім Фокіон, Гамільтон намагався довести правильність власних поглядів на те, що новоствореними Сполученими Штатами не повинні огульно управляти виборці, що не мають ані визнаного соціального статусу, ані конституційних обмежень.

У світлі сьогоденних запеклих політичних дискусій про те, як краще структурувати управління, знову варто розглянути тривалу державну кар'єру Фокіона та його подальшу долю. Для такого розгляду нам необхідно повернутися до античних джерел, присвячених його життю (детальніше про них ідеться в примітках до джерел). Переважна більшість відомостей про Фокіона дійшла до нас завдяки Плутарху (приблизно 50–120 роки), визначному давньогрецькому автору, який був біографом і філософом, а також служив жерцем бога Аполлона у святилищі Дельфійського оракула. «Порівняльні життєписи» Плутарха, збірка біографій, де в кожному розділі автор порівнює відомого грецького діяча з відомим діячем Давнього Риму, стала надзвичай-

но популярною в ранньомодерний період і залишається такою донині.

У порівняльних життєписах Плутарха розглянуто характери, успіхи і невдачі обраних на розсуд автора персонажів, які слугують для читачів своєрідними взірцями того, як прожити власне життя. Плутарх, надзвичайно добре обізнаний з попередніми античними авторами, чиї твори містять відомості про історію Фокіонової доби і самого його життя, порівнює біографію Фокіона із життєписом Марка Порція Катона з Утіки, суперечливої постаті в історії Риму I століття до н. е. Як мимовільний учасник внутрішньополітичної боротьби на своїй батьківщині, Катон, подібно до Фокіона, також прийшов до трагічного фіналу: врешті він звів рахунки із життям, а сама Римська республіка самозруйнувалася через жорстоку боротьбу за владу між Юлієм Цезарем і його супротивниками.

Характерно, що Плутархове «Життя Фокіона», написане приблизно через шістьсот років після смерті його героя, приділяє куди менше уваги історичним подіям з Фокіонової біографії, ніж його характеру й поведінці. Відсутність у Плутарха опису подій в Атонах за життя Фокіона, на жаль, не компенсують інші античні джерела, що збереглися до наших днів. Тому часом найкраще, що можна зробити в сучасній біографії, це надати до значних періодів життя Фокіона контекстуальні відомості про згадані події без конкретних подробиць про його вчинки. Вивчаючи біографію Фокіона, маємо зосередитися на обставинах його життя та його доби, а також на тому, якою могла бути його ймовірна психологічна реакція на події і що він міг робити у відповідь.

Ключовим для розуміння Фокіона є визнання того факту, що в його часи від атенців очікували поведження відповідно до непохитного почуття *належності* до своєї спільноти — спільноти, яка надзвичайно пишалася історією власних предків. Як неодноразово демонстрували сучасні психологічні дослідження, присвячені передусім теорії соціальної ідентичності, почуття

належності є однією з найсильніших емоцій, що спонукають як до єдності всередині спільноти, так і до конфлікту з іншими спільнотами. Саме цей фактор є визначальним для успішного функціонування демократії.

Народившись у заможній родині, Фокіон поступово зрозумів, що означає в умовах атенської демократії бути хлопчиком, а не дівчинкою, бути вільним, а не рабом. Завдяки власній сім'ї у перші два десятиліття життя він успішно витримав перевірку на законнонародженість у своєму місті-державі та пройшов складні обряди посвячення. Цей тривалий процес офіційно гарантував йому статус людини, що належить до суворо регламентованої спільноти громадян-учасників (саме чоловіків) атенської демократії. У дорослому віці Фокіон без вагань критикував як неназваних «багатьох», чий голоси визначали внутрішню і зовнішню політику Атен, так і більшість, яку вони утворювали. Проте він також регулярно й рішуче засуджував представників політичної еліти, які, на його думку, загрожували безпеці міста-держави.

Отож у нашому викладі маємо розглянути питання, пов'язані зі сказаним вище. По-перше, це питання реакції Фокіона на традиційні очікування щодо того, як чоловік-громадянин повинен публічно демонструвати свою відданість ідентичності громади, що її так цінували його сучасники. По-друге, і це дуже важливо, до яких імовірних наслідків призводили типові конфронтаційні висловлювання Фокіона на адресу інших громадян після того, як вони, очевидно, почали вважати його людиною, що не має справжнього почуття «належності» до них?

Досліджуючи характер Фокіона, Плутарх приділяє багато уваги риториці свого героя. Він особливо підкреслює його схильність до різких публічних висловлювань на адресу співгромадян з критикою їхніх політичних рішень, передусім коли йшлося про громадську безпеку атенців. Плутархове «Життя Фокіона» містить понад шістьдесят цитат різких висловлювань Фокіона в публічному житті. Жодна з них не є позитивною за оцінкою

його співгромадян. Критика інших з використанням гострої, навіть образливої мови була частим явищем у давньоатенському суспільстві й політиці, але Фокіон вирізняється послідовною різкістю висловлювань. На публіці він часто проявляв себе як агресивний промовець і гострий на язик нарікайло. Він нерідко зневажливо відгукувався про інших атенських громадян, особливо про тих, хто не був достатньо заможним і не міг вважатися представником вищого стану. Водночас завжди із честю служив у війську протягом десятиліть боротьби атенців з іншими греками та іноземними державами в IV столітті до н. е.

Привертає увагу той факт, що Фокіон відкрито цурався установлених норм чоловічого соціального життя у відносно невеликому, але елітному прошарку громадян, до якого належав за своїм походженням. Як ми згодом побачимо, він відмовлявся приєднуватися до вечірніх застіль, які частенько влаштовували його однолітки-чоловіки для обговорення політичних і соціальних питань, що зміцнювало їхні зв'язки як впливових осіб атенського суспільства. З іншого боку, маючи офіційні справи з неатенцями, Фокіон, здавалося, із чужинцями міг порозумітися куди швидше й був сердечніший, ніж зі своїми співвітчизниками. Саме тому важко назвати випадки, коли Фокіон справді намагався продемонструвати свою належність до інших атенців, хоча такий вияв спорідненості вважався цінним у будь-якій соціальній верстві.

Певна річ, Фокіон завжди залишався вірним своїй батьківщині й був готовий взятися за реалізацію тих заходів, які вважав необхідними для її захисту. Він також виявляв бездоганну порядність, не раз відмовляючись від величезних хабарів, які йому пропонували, щоб вплинути на його політичну позицію. Водночас він надто часто й дошкульно критикував своїх співгромадян, коли бачив, що вони не підтримують те, що, за його визначенням, становило національний інтерес Атен: збереження безпеки країни стояло для нього вище за всі інші міркування, включно із затятою гординою співгромадян. У ті часи, коли незаперечне

домінування Атен як головної держави в центральному Середземномор'ї поступово слабшало, Фокіон непохитно обстоював політику, яка, на його думку, була найефективнішою для збереження так званої *сотерії* Атен як спільноти. Це давньогрецьке поняття буквально означає спасіння — тобто *порятунок* не лише завдяки власним діям, а й за допомогою інших. Фокіон погоджувався з думкою про те, що сотерія атенців має спиратися не тільки на власні зусилля, а й, за потреби, на зусилля інших людей — і завжди на добру волю богів.

У цьому контексті, оцінюючи в кінці своєї кар'єри суперечливі політичні пропозиції, які спонукали Атени до незручних компромісів з агресивними іноземними державами, маємо винести на перший план стурбованість Фокіона питанням безпеки, що межувала з одержимістю. За таких обставин його поради могли викликати запеклий спротив багатьох інших атенців, проте в цьому питанні він ніколи не поступався. «Приваблювати й надихати — це навіть краще, ніж бути багатим, як Крез!» — так можна перефразувати спостереження Плутарха про найліпшу стратегію для тих, хто хотів мати політичний вплив у грецькому місті-державі. Проте Фокіон однозначно відкидав таку думку¹.

Рішуча відвертість Фокіона в питаннях політики була, безперечно, принциповою. Коли він радив своїм співгромадянам примиритися з іноземними можновладцями, проти яких ті воліли бчинити опір, то ніколи не робив цього тому, що таємно брав гроші від багатих чужинців за підтримку їхніх планів. До того ж він ніколи не зловживав службовим становищем і не розкрадав державних коштів, на відміну від деяких інших атенських політичних лідерів. Коли в середині життя його спіткала фінансова скрута, замість того щоб удатися до політичної корупції, він прийняв небезпечну пропозицію стати найманцем і воював за межами своєї батьківщини, намагаючись так відновити її процвітання. У приватному житті виявляв щедрість навіть до людей, з якими не був близький, коли ті відчайдушно потребували фінансової допомоги.

Фокіон уперше зробив собі ім'я в атенському суспільстві у свої двадцять з лишком років завдяки військовій службі. Коли ж йому було близько сорока п'яти, він також здобув визнання як політичний лідер. Фокіон брав активну участь у боротьбі атенців, що розпочалася в середині IV століття до н. е., за збереження своєї традиційної незалежності перед лицем загрози з боку нової агресивної держави — Македонського царства, яке прагнуло поширити свою владу на Грецію. Спершу Філіпп II, а потім також його син і наступник Александр III (Александр Македонський) докладали неабияких зусиль, щоб підкорити собі греків. Спроби атенців зупинити цих правителів не увінчалися успіхом ні у військовому, ні в політичному плані. Становище Атен значно погіршилося під час заворушень, що прокотилися по всій Греції в наступні роки після передчасної смерті Александра. Зрештою, майже всі співгромадяни засудили Фокіона, називаючи його отрутою (*pharmakos*), що спричинила катастрофічне падіння Атен у той буремний період. Більшість атенців не лише проголосували за його страту, а ще й продемонстрували всю силу свого гніву, викинувши його останки за межі міста. Громадяни Атен, серед яких колись був і Фокіон, тепер буквально викреслили його зі свого кола.

Таємниця приголомшливої долі Фокіона вражає ще й тим, що атенські громадяни вирішили збездістити людину, яку, попри її помітні недоліки у спілкуванні, самі свого часу офіційно відзначили почесним званням *Хрестос*. Цим багатозначним терміном іменували громадянина, який зарекомендував себе особливо «корисним і добрим» для суспільства. Можливо, Фокіона вшанували так на знак офіційного визнання його матеріальної підтримки атенців, які пережили сімейні трагедії. А можливо, воно було пов'язане з його успіхами полководця в битвах. Хоч би якою була безпосередня причина цієї відзнаки, поведінка Фокіона як громадянина загалом чітко відображає його непохитне прагнення справді зробити себе корисним (*chrestos*) для своєї громади. Він завжди намагався спрямувати Атени на той